

PAWEL MACHCEWICZ:
POLSKI ROK 1956
(AZ 1956-OS LENGYEL ÉV)

Warszawa, Oficyna Wydawnicza „Mówia wieki”, 1994. p. 259

Az 1956-os lengyelországi eseményekkel foglalkozó lengyel és külföldi történészek érdeklődése ez ideig szinte kizárólag a politikatörténetre és kis részben az ezzel összefüggő gazdaságtörténetre összpontosult. Leírták a Sztálin halála utáni „enyhülés-olvadás” mechanizmusait, megkísérelték elemezni a lengyel hatalmi eliten belüli erőviszonyokat és egymást követő konfliktusokat, valamint Wladyslaw Gomułka visszatérésének körülményeit a Lengyel Egyesült Munkáspárt Központi Bizottságának első titkári székébe. Az elemzők nagy figyelmet szentelnek a lengyel sajtónak is, amelynek akkoriban egy rövid időre sikerült magát függetlenítenie a cenzúra hatalmától és a központi irányítástól. Ugyancsak sokat foglalkoznak a 1956-os politikai változások nyomán a kultúra terén megjelent új irányzatokkal. Ezeket a politikai-gazdasági-kulturális összefüggéseket és folyamatokat számos könyv és tanulmány tárgyalta már.

Pawel Machcewicz, a Lengyel Tudományos Akadémia Politikai Tanulmányok Intézete fiatal munkatársa úttörő és a maga nemében eddig egyedülálló feladatra vállalkozott, amely ugyanakkor nem kis vitát váltott ki a lengyel történészek körében. Szándéka szerint nem ahhoz szolgáltat érveket, hogy „ki csinálta '56-ot Lengyelországban” – ez a fajta vita nemcsak Magyarországon létezik! –, hanem azt igyekszik megmutatni, hogyan gondolkodtak és cselekedtek a „nagy tömegek”, amelyek leginkább nem „előkészíteni szokták az eseményeket”, hanem a „végrehajtásban” vesznek aktívan részt. Számarányuknál fogva ők képesek esetleg kikényszeríteni azoknak a követeléseknek a teljesítését, amelyek nagy részét általában nem ők fogalmazzák meg először, de amelyeket azután a magukénak is vallanak. Lengyelországban 1956-ban az értelmiség, illetve a munkások és parasztok nem annyira tudatosan, mint inkább a „sztálini évek” furcsa sorsközösségéből fakadóan álltak pontosan nem körvonalazott szövetségben egymással. A tudatos összefogás 1980-ban következett be, a létrehozását követő néhány hónap alatt tízmillióra (!) növekedett Szolidaritás szakszervezet formájában.

A lengyelországi kommunista rendszer több mint 40 éves története során két ízben fordult elő, hogy az egyszerű emberek tömegei meghatározó szerephez jutottak az események alakításában, olyan tényezővé váltak, amellyel a legfőbb hatalmi szervek-

nek is számolniuk kellett. Az első ilyen időszak az 1956-os évhez kötődik, a második pedig a Szolidaritás fennállásának első 16 hónapja 1980–81-ben. Machcewicz azt tűzte ki maga elé célul, hogy „alulról”, az 1956-ban még szervezetlenül jelentkező tömegmozgalmak perspektívájából mutassa be ennek a valóban nagy fordulatot és jelentős változásokat hozó évnek a történetét. A lengyel történész könyvében egyrészt egy szélesen értelmezett társadalmi tudat képét vetíti elénk, amelynek keretein belül helyezkedik el a politikai tudat: a tömeghangulat és a különböző társadalmi csoportokra jellemző elvárások, a csoportok politikai preferenciái, valamint az a látásmód, ahogyan a kormányzó elitre – a „hatalom világára” – tekintenek. Ugyanígy feltárulnak előttünk a mindenkori politikai helyzetről és a követelések szintjén megfogalmazott és egyúttal megvalósíthatónak vélt változásokról alkotott általános elképzelések, és az előbb felsoroltaknál még egy szélesebb kategória is: a közgondolkodás. Ez utóbbi a politikai szférán kívüli tapasztalatokra is vonatkozik – jöllehet a sztálini korszakban nehéz egyértelműen meghúzni azt a határt, ahol a politika végződik –, vagyis ízelítőt kapunk a mindennapi és a magánélettel kapcsolatos közgondolkodásról, arról, hogyan viselkedtek az „átlagemberek” a szürke hétköznapi életben, hogyan látták saját helyzetüket, miként vélekedtek – „úgy igazán” – konkrét és általánosabb kérdésekről, hogyan képzeltek el az igazságosságot, mi volt az ő szemükben a jó és a rossz a társadalmi élet területén, hol keresték a gyökereit azoknak a pozitív és negatív jelenségeknek, amelyekkel gyakran, sőt nap mint nap szembe találták magukat.

Másrészről ez a munka igyekszik bemutatni az akkori aktív társadalmi tevékenységet és az abból kinövő tömegmozgalmakat: a sztrájkokat, a tüntetéseket, az utcai felvonulásokat, a különféle (nagy-) gyűléseket – ezek 1956 nyarán és őszén a korábbi időszakhoz képest hatalmas hullámként söpörtek végig Lengyelország szinte minden tájékán –, valamint némely esetben és helyen az utcai harcokká fajult összetűződésközést a rendfenntartó erővel (pl. Szczecinben és Bydgoszczban), amelyek közül is kiemelkedik az össztársadalmi felkeléssé változott 1956. júniusi poznańi munkásfelkelés. Érdekes módon ez a fajta társadalmi aktivitáshullám nem állt meg a városok falainál, hanem igen erősen magával ragadta a falusi-vidéki tömegeket is. A lengyel parasztok alulról szervezett és elemi erejű mozgalmának eredményeként 1956 végére–1957 elejére a néhány évvel korábban az erőszakos kollektivizálás eredményeként megalkotott termelészövetkezetek 80 százaléka (!) oszlott fel, s attól fogva már – minden előnyével és hátrányával együtt – kizárólag az egyéni magángazdaságok alkották a lengyel mezőgazdasági termelés alapját.

Az 1956-os lengyel tömegmozgalmak egyik legfontosabb közös nevezője a lázadás, a sztálinista berendezkedés egészének vagy nagyobb részének elvetése, az adott keretek között jórészt megvalósíthatónak tartott, mélyreható – vagy annak tűnő – változásokra való törekvés. A LEMP volt az egyetlen kormányzó kommunista párt, amely belső használatra szánva 20 000 számozott példányban kinyomtatta Hruscsov-nak az SZKP 20. kongresszusán elmondott, Sztálin bűneit feltáró titkos beszédét, hogy a párttagok is megismerjék azt, de ezzel megnyitotta az utat a még ennél is szélesebb körben való elterjedéshez. A lengyel párttagok majd az egyszerű állampolgárok egyre nagyobb tömegben és egyre nyilvánosabban mondták el véleményüket a titkos beszéd-ről. Ezzel lassanként megnyíltak a lengyel társadalomra felülről rákényszerített vagy

józan megfontolásból önkéntesen lehúzott zsilipek. Oldódni kezdtek a félelmek, az emberek felbátorodtak, követeléseket fogalmaztak meg, sztrájkokkal fenyegetőztek, különösen azután, hogy általában nem érkezett megtorló válasz a hatalom részéről. Külön könyv témája lehetne, mennyiben segítette elő a Lengyelországban 1956 októberében vérontás nélkül végbement gyökeres változásokat Boleslaw Bierut lengyel pártvezető hét hónappal korábbi, Moszkvában bekövetkezett halála. A júniusi poznaui munkásfelkelés pedig már az ország vezetésének szóló véres üzenet volt: a felgyülemlett sérelmek akkora méretet öltöttek, hogy az utcára kimenő, kezdetben csak szociális jelszavakat hangoztató tüntetés néhány óra alatt össznemzeti (Poznan esetében a város lakosságát hatalmas mértékben átfogó), a fennálló rendszert egészében elvető felkeléssé változhat. A lengyel válság végeredményben békésen megoldódott, mert a pártvezetés „reformszárnya” Edward Ochabbal, a KB Bierut halála után megválasztott új első titkárával az élen hajlandónak mutatkozott arra, hogy visszahívja a pártvezetés csúcsára a korábban „jobboldali-nacionalista” elhajlóként megbélyegzett és félreállított Gomulkát, akinek népszerűségét éppen ez a „jobboldali-nacionalista elhajlás” alapozta meg (az emberek nem akartak emlékezni arra, hogy a szovjet típusú rendszer lengyelországi meghonosításában 1944 és 1948 között Gomulka is „elévülhetetlen érdemeket” szerzett). 1956 tavaszától egyre szélesebb tömegek követelték a visszatérését. A LEMP KB 8. plénumára októberben egy szovjet fegyveres beavatkozás fenyegető árnyékában került sor, a társadalom túlnyomó többsége pedig Gomulka mellett állt ki. Amikor Gomulka ismét a párt első titkára lett, a lengyel tömegek úgy érezték, hogy ez az ő győzelmük is, ezután beleszólhatnak majd az ország életének és saját sorsuknak az alakításába. Ma már tudjuk, hogy a LEMP KB 8. plénuma és az ehhez kapcsolódó események a változások csúcspontját, nem pedig a kezdetét jelentették, de ezt abban az időben szinte senki sem vette észre. Szinte rögtön kezdetét vette a politikai viszonyok „normalizálása”, a további változásokat követelők félreállítása és különféle eszközökkel való lecsendesítése, de még így is közel egy évre volt szükség, amíg az új hatalom véglegesen és teljesen stabilizálta helyzetét. A tömegeket közel negyed évszázadra újból megfosztották attól a lehetőségtől, hogy bármilyen befolyással bírjanak a politikai döntések meghozatalára. Ezzel párhuzamosan viszonylag hamar megindult a fokozatos kijózanodás is. Ugyanakkor az 1956. októberi eseményeknek volt még egy üzenete: az addig idegen testként kezelt, kívülről a lengyel nemzetre rákényszerített szovjet típusú kommunista rendszer honi képviselői, a lengyel kommunisták meglehetősen széles körű legitimitást nyertek. Míg Poznanban néhány hónappal korábban még a „lengyel nép” harcolt a Moszkvából érkezett lengyel marionettfigurákkal, addig októberben ugyanez a lengyel nemzet már Gomulka és csoportja mögé sorakozott fel. Akkor már azokat az embereket látták ugyanis bennük, akik szembeszálltak Hruscsovval, meghátrálásra bírták, és annak akarata ellenére hozzáfogtak a „forradalminak” nevezett változások végrehajtásához. 1956 őszén-telén Gomulka olyan népszerű volt, olyan támogatottsággal bírt, amellyel sem előtte, sem pedig később nem büszkélkedhetett egyetlen kommunista pártvezető sem. Csakhogy a LEMP KB első titkára nem tudott és nem is akart élni ezzel a tömegek biztosította legitimitással. Személyes tekintélyét leginkább akkor vetette latba, amikor az 1957 januári választások előtt – amelyek minden korlátozás ellenére 1989-ig a legszaba-

dabb véleménynyilvánítási lehetőséget biztosították a lengyel választópolgároknak – arra szólított fel, hogy minden lengyel a LEMP jelöltjeire adja szavazatát, mert csak a szocialista Lengyelországnak lehet helye Európa térképén. Ugyanakkor rögtön mindenkit biztosított arról, hogy bármi legyen is a választások végeredménye, „az egyszer már megszerzett hatalmat semmiképpen sem adjuk oda”. A lengyel társadalmi béke fenntartása érdekében – a magyar forradalom vérbe fojtásának keserű tényét szem előtt tartva – Wyszyński bíboros, s az ő személyén keresztül a lengyel katolikus egyház is, ekkor Gomulka mellé állt, ami sem azelőtt, sem később nem fordult elő a lengyel egyház és a kommunista rendszer kapcsolatában. A lengyelek minden fenntartásukat és egyre erősödő csalódásukat félretéve („választani akarunk, nem csupán szavazni”) elsőprő mértékben tettek hitet Gomulka és az új pártvezetés mellett.

*

A Machcewicz könyvében ábrázolt 1956-os lengyel eseménytörténet élesen eltér attól a képtől, ahogyan a politikai és értelmiségi elit látta és jellemezte az akkori sajtóban és más publikációiban a lengyel Októbert. A lengyel események közismert képe az ő írásaik alapján alakult ki, jelen esetben viszont egy más képet jelenít meg a lengyel történész, azt az oldalt mutatja be, amelyről eddig tudományos igényű feldolgozás még nem született. Machcewicz ezzel nem szembeállítja a változásokat szorgalmazó társadalmi csoportokat, hanem egymás mellé helyezi el őket. Azt tudjuk meg, hogyan szemlélték a világot azok az „egyszerű emberek”, akik ugyanúgy változásokat akartak, mint az írók, újságírók, ami végül odavezetett, hogy mindannyian kivették a részüket az eseményekből. Ami ebben a könyvben előttünk feltárul, az az „alulról” látott, az egyéni és csoportélmények legalacsonyabb társadalmi szintjén megélt történelem. Ebben a könyvben jóval gyakrabban szólnak meg a parasztok és a munkások, mint az egyetemisták és más értelmiségiek, a leírt eseményeket inkább vidéki, mintsem varsói perspektívából látjuk, olyan emberek szemével, akiknek szerfelett ritkán adatik meg, hogy belépjenek a történelembe, mivel nem hagynak maguk után írásos forrásokat, nem kerülnek az újságok hasábjaira, nem vesznek részt a politikai döntések előkészítésében, sem pedig meghozatalában. Mégis ez a társadalom túlnyomó többségét alkotó nagy néma tömeg időnként meghatározó befolyást gyakorolhat a történelmi folyamatokra. 1956-ban sem ők formálták a történelmet, de kihasználták az egyedülálló lehetőséget, hogy beleszóljanak a saját és az ország sorsának alakításába.

Pawel Machcewicz könyvének forrásbázisát azok a levéltári iratok alkotják, amelyek 1990 után váltak hozzáférhetővé. A források különböző levéltárakból származnak, egy részük pártdokumentum az Újkori Iratok Levéltárából, amelynek állományába tartozik az egykori LEMP KB Központi Levéltára, a felhasznált iratok másik része pedig a Lengyel Államvédelmi Hivatal Levéltárában és a Lengyel Belügyminisztérium Levéltárában található. A LEMP dokumentumai között a járási és a vajdasági pártbizottságok tájékoztatói alapján a KB Szervezési Osztályán összeállított jelentések szerepelnek a legnagyobb számban. Ezek a jelentések az általános hangulatot, a fontosabb eseményekkel kapcsolatos társadalmi fogadtatást és a helyi irányító szervek magatartását mutatják be az egész országra kiterjedően. Feltételezhető, hogy a KB

Szervezési Osztályára beérkező információk viszonylag kevés propagandisztikus elemet tartalmaznak, hiszen olyan hiteles alapul kellett szolgálnak a legfelsőbb pártvezetés számára, amely nélkülözhetetlen a megfelelő döntések meghozatalához. Emellett Machcewicz figyelembe vette a KB más osztályainak anyagait is, értékes forrást alkotnak például a pártközpont megfelelő osztályához az ország minden részéről nagy számban érkezett – gyakran névtelen – levelek.

Az állambiztonsági szervek anyagait főként az ottani apparátus munkatársai által készített időszaki jelentések alkotják, de természetesen egyes fontosabb konkrét események kapcsán azonnali és bő terjedelmű beszámolók is készültek (pl. a poznaui felkelésről írott jelentéshalmaz az egyik legfontosabb történeti forrás a kérdés kutatói számára). Az állambiztonsági struktúra minden szintjén születtek a jelentések, amelyek szintén kevésbé propagandajellegűek, ugyanakkor nagyon aprólékos és részletes leírását adják a tárgyalt eseménynek, még akkor is, ha csak egy epizódról van szó. Ezek a jelentések főként az állambiztonsági hálózat legalsó láncszemétől – informátorok, besúgók, helyi delegatúrák vezetői – indultak el egyre magasabb szintre. A jelentések hitelessége tág határok között mozog, általában véve az mondható el, minél alacsonyabb szinten íródtak, annál megbízhatóbb a bennük szereplő események leírása és értékelése.

A párt- és a belügyi anyagok kétségtelenül a legfontosabb és a legértékesebb forrást jelentik azoknak a történészeknek, akik a köztudatot és a kollektív magatartásmódokat kívánják elemezni térségünk országaiban az 1950-es években. Machcewicz is ezekhez nyúlt, de ő maga is tisztában van azzal, hogy ezeknek a dokumentumoknak megvan a saját hiányosságuk, hátrányuk és egyenetlenségük. A kutatónak, aki ilyen forrásbázis alapján dolgozik, nagymértékben saját megérzéseire kell hagyatkoznia, nem hivatkozhat a szigorú mennyiségi kritériumokra. Machcewicz az általánosan elfogadott módszert alkalmazta, vagyis a lehető legnagyobb mennyiségű párt- és belügyi dokumentumot vetette össze egymással, s így állapította meg, mi bennük a közös, melyek a leggyakrabban előforduló ismétlődések. Ebben az esetben nagy előnynek számít az elemzett forrásanyag tömegjellege, mennyiségi értelemben vett bősége, s hatósugara, hiszen a beszámolók átfogták az egész országot s az összes társadalmi osztályt. Ha bizonyos nézetek vagy cselekedetek Lengyelország öt különböző pontján, nagyjából egy időben megismétlődtek, akkor a tévedés különösebb kockázata nélkül megállapítható, hogy ezek a nézetek vagy cselekedetek az országos közhangulatra jellemzők. Mégis, a felhasznált forrásanyag jellegéből következik, hogy sohasem lehet teljesen kizárni egy-egy jelenség túl- vagy alulértékelését, nem lehet kételyek nélkül választ adni az összes felmerülő kérdésre.

*

A könyv fejezetei kronologikus sorrendben követik egymást, ez alól csak az utolsó fejezet jelent kivételt, amely az 1956-os lengyelországi események során felbukkant antiszemita jelenségeket tárgyalja. Ami ez utóbbit illeti, Machcewicz meggyőző erővel bizonyítja: noha az akkori időszak közgondolkodásában végig jelen volt az antiszemitizmus, ez az események dinamikáját egyáltalán nem befolyásolta, egész

idő alatt jelentéktelen áramlat maradt, inkább háttére, mintsem tényezője volt az egyes eseteknek.

Az időrendi sor az SZKP 20. kongresszusával kezdődik – ez a lengyel közvélemény általános ébredésének kezdete –, majd az 1957. január 20-i lengyel parlamenti választásokkal zárul. Szépen követhető folyamatként figyelhetjük meg, mennyire csökken 1956 február–márciusától kezdve a hatalom befolyása és ellenőrzése a politikai helyzet fejlődési menetére és a közhangulat teljes háttérbe szorítására. Az egész országot átfogó, spontán jelentkező tömegaktivitás – amely a kezdeti, valamelyest még bizonytalan első lépések után legmagasabb hőfokát és legnagyobb méretét júniusban Poznanban, valamint októberben és novemberben érte el –, lassú hanyatlásának ideje az 1957-es választást közvetlenül megelőző kampányidőszak, jórészt tényleges, de mindenképpen jelképes lezárása pedig a január 20-i szavazási aktussal történt.

Pawel Machcewicz könyve az 1993-ban a Varsói Tudományegyetem Történeti Tanszékén megvédett doktori disszertációjának rövidített változata. Sajnos, a kényszerű rövidítésnek esett áldozatul a doktori munkában önálló fejezetként szereplő, másfél ív terjedelmű magyar vonatkozású rész. Ha megnézzük, mekkora utat járt járt be Lengyelország 1956 márciusa és októbere között, teljesen magától értetődő, hogy a magyar forradalom eseményei nem maradtak visszhang nélkül a lengyel politikai és társadalmi szféra egyetlen közegeiben sem. A magyar forradalom, a „harcoló magyar Testvérek” iránt minden formában megnyilvánuló szolidaritás teljesen beleágyazódott a lengyel Október kiváltotta euforikus és élesen szovjetellenes hangulatba. Tüntetések, nagygyűléseket szerveztek a magyarok támogatására, és a magyar forradalmat segítő véradási, gyógyszer- és élelmiszer-gyűjtési hullám árasztotta el az országot. A november 4-i magyarországi szovjet agresszió fékezőleg hatott a csúcspontján már amúgy is túljutott társadalmi megmozdulások intenzitására, és Gomulka is nagyon hatékonyan használta fel a beavatkozást követő lengyelországi megdöbbenést az általános hangulat „pacifikálására”, a további radikális változásokat követelők kedélyének lecsillapítására.

Pawel Machcewicz módszere és megközelítése, az általa felhasznált levéltári források megbízhatósága valóban vitatható – számtalanszor meg kellett már védenie álláspontját a szakmai fórumokon –, mégis minden fogyatékosága vagy hiánya ellenére ez a mű igen értékes vállalkozás, jól sikerült kísérlet a történelmi folyamatok „alulról láttatására”, amely különösen politikai válsághelyzetek, a hatalom megroggyanása és a robbanással fenyegető krízis feloldása idején nyer kiemelkedő jelentőséget. A könyv – amelyben a dokumentumok jellegénél fogva igen sok az idézet, ezt bőséges jegyzetapparátus oldja fel, majd a mű végén szakszerűen összeállított bibliográfiai áttekintést is kapunk – 1994-ben elnyerte a *Polityka* című tekintélyes lengyel hetilap által az év legjobb történelmi munkája számára felajánlott díjat. Jó lenne, ha a közeljövőben – a magyar vonatkozásokkal kiegészítve – magyarul is hozzá lehetne férni a fiatal lengyel történész munkájához.

Tischler János